

EERSTE CURSUSJAAR

LES 4: BESTUUR EN RECHTSPRAAK IN BERGEN OP ZOOM TOT 1795

YOLANDE KORTLEVER

Denkt u zich eens in, u begaat een misdrijf en wordt vervolgens berecht door het college van burgemeester en wethouders. Dit is voor ons haast niet voor te stellen, maar toch was dit tot ruim 200 jaar geleden heel normaal. Tot 1795 was er in de Nederlanden namelijk een andere vorm van bestuurlijke en rechterlijke organisatie dan wij nu kennen. De schepenen (wethouders) hielden zich zowel met bestuur als met rechtspraak bezig. U kunt deze dubbelfunctie terugvinden in de twee beelden in de gevel van het Bergse stadhuis. U ziet daar Prudentia (voorzichtigheid) als symbool voor het bestuur en Justitia (gerechtigheid) als symbool voor de rechtspraak.

1. BERGEN OP ZOOM WORDT STAD

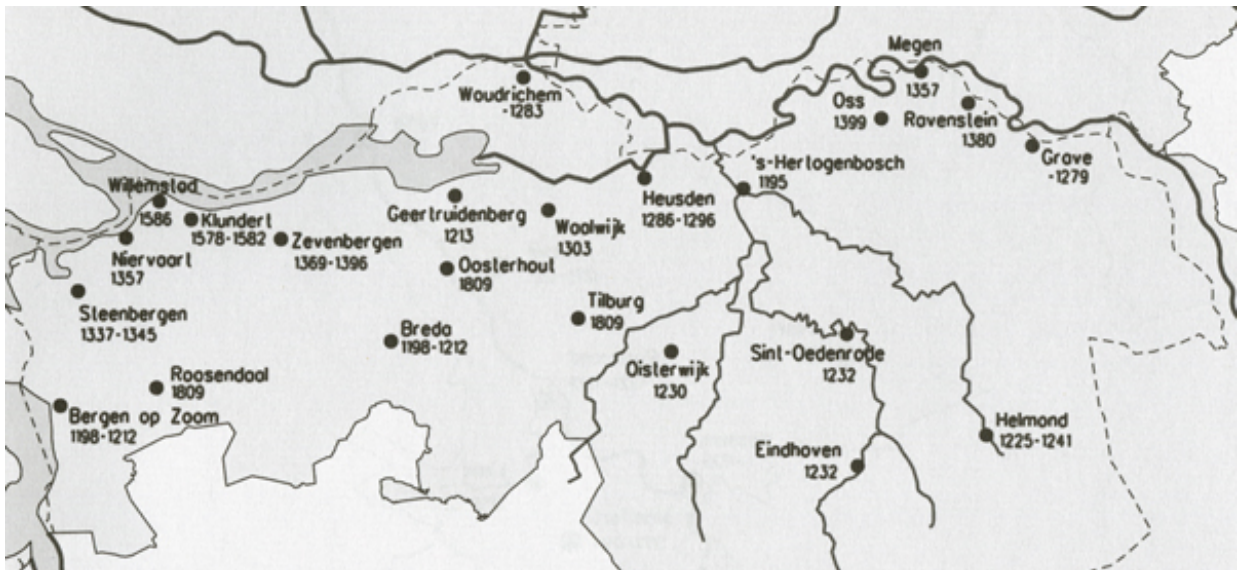
Bergen op Zoom is in de vroege middeleeuwen nog een kleine nederzetting die hoofdzakelijk uit verspreid liggende boerderijen bestaat. De huidige Grote Markt, waaraan de parochiekerk staat, wordt vermoedelijk gebruikt als marktterrein. De nederzetting neemt vanaf de elfde eeuw in omvang toe. Wanneer de overgang naar een stad met stadsrecht plaatsheeft weten we niet want de stadsbrand in 1397 verwoest ook het archief met de privileges. Hoogstwaarschijnlijk ontvangt Bergen op Zoom haar stadsrechten tussen 1198 en 1212 van de heer van Breda, die dan nog 'eigenaar' is van het gebied.

Waarom na 1198? In dat jaar geeft de heer van Breda zijn gebied aan de hertog van Brabant en ontvangt het gelijk terug als leengoed. Het is een periode waarin veel steden worden gesticht, onder andere door de graaf van Holland en Zeeland en de hertog van Brabant. De heer van Breda blijft niet achter en verstevigt zijn politieke macht in zijn gebied door de verlening van stadsrechten aan zijn belangrijkste nederzettingen Breda en Bergen op Zoom. Vermoedelijk wil hij hiermee onder andere de invloed van de abdij van Nijvel in Bergen op Zoom en omstreken verminderen.

Waarom vóór 1212? Op 25 februari 1212 sluiten Hendrik I, hertog van Brabant, en Godfried II, heer van Breda, een overeenkomst over tolleren op de Schelde en de Striene bij Bergen op Zoom. Er worden twee oorkonden opgemaakt. In deze oorkonden worden voor het eerst Arendonk, Herentals, Hoogstraten, Oisterwijk en Turnhout vermeld als nieuwe steden van de hertog. Daarnaast wordt vermeld dat de heer van Breda twee *oppida libera*, twee vrije steden heeft. Het kan niet anders zijn dan dat met deze twee vrije steden Breda en Bergen op Zoom bedoeld worden. Het Latijnse woord *oppidum* wordt alleen gebruikt voor een plaats met stadsrechten en *oppidani* wordt vertaald met burgers of poorters.

Het stadsrecht van de stad Antwerpen geldt als voorbeeld. Er bestaan zogenaamde families van stadsrechten in de Nederlanden. In dit geval is het stadsrecht van Antwerpen voorbeeld voor een aantal steden in hetzelfde gebied. Antwerpen is de moeder- of hoofdstad. De Antwerpse schepenenbank is de *hoofdbank* en als er in een van de andere steden een kwestie speelt waar de schepenenbank niet uitkomt, dan vraagt men advies aan de Antwerpse schepenenbank (tot 1494). Men gaat dan ter *hoofdvaart* naar de *hoofdstad*. Het advies van de hoofdbank is bindend. Tijdens de zeventiende eeuw spreekt men in Breda nog over de *gemeene costume* dat de stad met Antwerpen heeft. Met andere woorden de gemeenschappelijke rechtsgewoonten en regelgeving die beide steden hebben. Dat geldt dus ook voor Bergen op Zoom en Steenberghe. Overigens is daar ook weer een rangorde in. Als de schepenenbank van Steenberghe advies nodig heeft, dan gaat men eerst naar de Bergse schepenenbank. Het Steenbergse stadsrecht is dan ook gebaseerd op dat van Bergen op Zoom, als het ware de oudere zus in de familie.

Onderzoek heeft aangetoond dat deze familie van stadsrechten gebaseerd moet zijn geweest op nog oudere rechten. Als we naar het Groot Privilege van Bergen op Zoom kijken dat in 1365 door heer Hendrik I van Boutersem aan zijn stad wordt verleend, dan zien we ook invloeden van het Brabantse landrecht en het Leuvense stadsrecht. De familie van stadsrechten is dus groter, er zijn ook ooms en tantes te bespeuren. Daarnaast valt op dat de regelgeving niet letterlijk is overgeschreven uit het stadsrecht van Antwerpen. Men stelt een eigen privilege op van stedelijke rechten gebaseerd op oudere voorbeelden. Het Groot Privilege is een bevestiging van eerder verleende rechten door de heren van Bergen op Zoom én een uitbreiding met nieuwe rechten.

Kaart van Noord-Brabant met 'stadsrechtelijke steden' en vermelding van het jaartal van de verlening van het stadsrecht of de periode waarbinnen dit moet zijn gebeurd. In: J.C.M. Cox, Repertorium van de stadsrechten in Nederland. Den Haag 2005, 301.

We spreken nu niet meer over de heer van Breda, maar over de heer van Bergen op Zoom. Laten we even teruggaan in de tijd. De heerlijkheid Bergen op Zoom behoort oorspronkelijk tot het Land van Breda. In 1287 wordt het Land van Breda na een opvolgingskwestie verdeeld. Raso van Gaveren-Liedekerke krijgt het oostelijk deel – dat Land van Breda blijft heten – en Gerard van Wezemaal krijgt het westelijk deel met de heerlijkheden Bergen op Zoom, Halsteren, Heer Boudenspolder, Wouw, Hildernisse, Woensdrecht, Ossendrecht, Huijbergen en Putte. Daarnaast delen zij het bestuur over een gemeenschappelijk gebied met onder andere Steenberghe, Oud Gastel, Oudenbosch en Hoeven. Pas in 1458 verdelen de heren van Breda en Bergen op Zoom dit gemeenschappelijke gebied onderling.

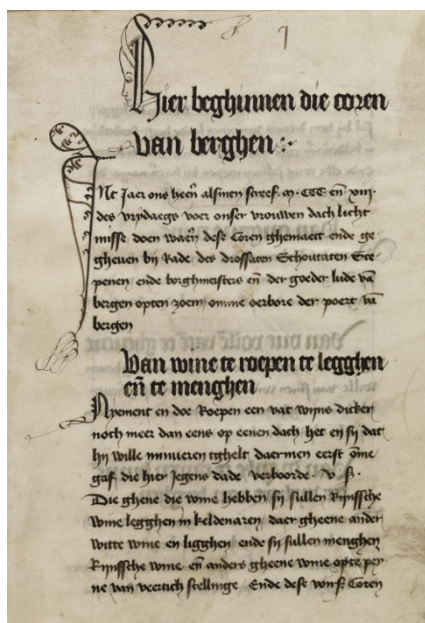
Waar komt die naam *Bergen op Zoom* eigenlijk vandaan? Het kan zijn dat *bergen* gewoon de betekenis heeft van heuvels, want die zijn er ook. Ook kan het te maken hebben met de betekenis van helling, de stad ligt immers op de helling van een steilrand die we nu Brabantse Wal noemen. De naam *Zoom* (Latijn *Zome* of *Soma*) komt pas voor in de dertiende eeuw als een omschrijving van de rand van het veengebied tussen Oost-Bergen op Zoom, Wouw en Roosendaal. Voor het eerst zien we de samengestelde vorm *Bergen op (den) Zoom* in 1261 en wel in het Latijn als *Berghe super Zoem*. Van Ham verklaart de naam als *heuvelachtig terrein aan de rand van natte gronden*.

Stadslucht maakt vrij

Met het stadsrecht wordt de stad juridisch losgemaakt van het platteland. De stad wordt daarmee ontheven van domaniale verplichtingen (zoals herendiensten) aan de heer van Breda. De inwoners van de stad worden vrije lieden. Breda en Bergen op Zoom krijgen van de heer van Breda zelfs de 'hoge jurisdictie', wat betekent dat de rechtbank er vonnissen mag uitspreken tot en met de doodstraf. De stad mag dus zelf haar rechtspraak regelen. In het stadsrecht is daarnaast opgenomen hoe het bestuur van de stad is geregeld. Verder wordt op een zeker moment in de dertiende eeuw bepaald dat het stadsbestuur de regelgeving van de stad mag vastleggen in een zogenaamde keur. Tot dan toe zijn de rechtsregels mondeling overgeleverd. Nu wordt alles opgeschreven. De oudst bewaarde tekst van de Bergse keur dateert uit 1314, maar er moet een oudere versie geweest zijn. De oude keur van Steenberghe uit 1272 vermeldt namelijk dat hun keur gebaseerd is op die van Bergen op Zoom. De Keur uit 1314 bevat allerlei bepalingen over brandveiligheid – geen overbodige luxe met al die houten huizen –, over het burgerschap – hoe men dit kan verkrijgen of kwijtraken –, over de handel in allerlei zaken en zelfs gedetailleerde bepalingen over bruiloftsfeesten. Er gelden boetebepalingen bij schelden en beledigen. Dobbelen en het trekken van het zwaard zijn misbruiken.

In latere verordeningen wordt de keur aangevuld of – wanneer de regels niet werken – verbeterd. Het woord ‘keur’ kennen we nog steeds in het woord ‘bekeuring’, een overtreding van de rechtsregels.

Een belangrijke bepaling in de stadsrechten is het recht van de stad om zich te mogen beschermen door middel van aarden wallen of stenen muren. Gedurende de dertiende eeuw krijgt Bergen op Zoom eerst een aarden omwalling, die omstreeks 1330 wordt vervangen door een stenen stadsmuur. Hiervan is de Lievevrouwpoort (Gevangenpoort) nog bewaard gebleven.

Links: De eerste pagina uit het Keurboek van 1314 (15de-eeuws afschrift. Collectie Het Markiezenhof Historisch Centrum (hierna MHC).

Rechts: Groot Privilege van 20 januari 1365 ontvangen van Hendrik I van Boutersem en zijn echtgenote Maria van Merksem, heer en vrouwe van Bergen op Zoom, 14 februari 1365. Collectie MHC

Bergen op Zoom ontwikkelt zich tot handelsstad dankzij haar gunstige ligging vlak bij de rivier de Schelde. Een goede regelgeving biedt de nodige garanties voor de veiligheid van handelaren en hun goederen. In 1365 verleent heer Hendrik I van Boutersem het eerdergenoemde Groot Privilege aan Bergen op Zoom. Hierin wordt het inmiddels omvangrijke stadsrecht nader vastgelegd en uitgebreid. Ook wordt de verhouding tot de heer opnieuw geregeld. Tenslotte staat hierin de eerste vermelding van de twee vrije jaarmarkten van Bergen op Zoom die de stad later tot grote bloei brengen.

Het wordt gewoonte dat de heer zich aan het begin van zijn bewind feestelijk en plechtig laat inhuldigen in zijn stad. Dit noemt men een Blijde Inkomste. De heer of vrouwe legt dan de eed af, waarbij hij of zij belooft de voorrechten, door hun voorgangers aan de stad verleend, te zullen handhaven. De burgers zweren van hun kant op dezelfde dag trouw aan hun ‘natuurlijke’ heersers(s).

Het stadswapen van Bergen op Zoom

De geschiedenis van het stadswapen van Bergen op Zoom gaat terug tot de middeleeuwen. Het wapen van de stad is aanvankelijk hetzelfde als dat van de heren van Breda: een rood schild met drie Sint-Andrieskruisen van zilver. Tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw worden nog drie groene bergjes toegevoegd. Volgens sommigen zou dit verwijzen naar de Heilige Drie-Eenheid. Het stadswapen wordt vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw geflankeerd door figuren, die schildhouders heten. Op het grootzegel van de stad zijn dat drie draken. Op het zegel voor dagelijkse zaken verschijnen voor het eerst behaarde wildemannen links en rechts van het wapenschild; erachter houdt een eveneens behaarde wildevrouw het schild vast. In die tijd werden wildemannen en wildevrouwen beschouwd als een verwijzing naar de oudste bewoners van onze streken, weerbaar en strijdlustig tegen iedereen die hun vrijheid zou bedreigen. In de zeventiende eeuw vervalt de vrouwenfiguur en komt er een markiezenkroon voor in de plaats. Als teken van weerbaarheid droegen de wildemannen knotsen over hun schouders. Het zal wel niet

toevallig zijn dat we deze combinatie van attributen in een wapenensemble voor het eerst zien vanaf 1622, het jaar waarin de belegering van Bergen op Zoom door Spinola succesvol werd afgeslagen. In 1817 heeft de Hoge Raad van Adel het gebruik van het wapen geregistreerd.

De rechten en plichten van de poorters van Bergen op Zoom

Gewoonten en rechtsregels worden in de middeleeuwen niet altijd schriftelijk vastgelegd. In veel plaatsen worden deze regels mondeling overgeleverd en overal zijn zij verschillend. Om hierin verandering te brengen en overzicht te krijgen verzoekt keizer Karel V in 1550 al zijn landen, steden en dorpen om de gewoonten en rechtsregels op schrift te stellen en in te sturen. Dit gebeurt in 1570 opnieuw door koning Filips II. Na enkele wijzigingen worden de ‘costumen’ (gewoonten) van Bergen op Zoom in 1627 wederom vastgelegd.

Poorter kan men worden door geboorte of – na vestiging in de stad – door verwerving. Pas na een jaar en één dag, met andere woorden ‘een heel jaar’, in de stad te wonen en het poortergeld te hebben voldaan ben je echt poorter van Bergen op Zoom. Het poorterschap is erfelijk. Door elders poorter te worden verliest men het poorterschap van Bergen op Zoom.

Een belangrijk recht van een poorter is dat hij als verdachte in een strafzaak niet gefolterd mag worden. Dit recht kan worden ontnomen als de ‘nieuwe’ en ‘oude’ raad (Binnen- en Buitenraad) besluiten om de verdachte zijn poorterschap te ontnemen.

Poorters zijn uiteraard verplicht om belasting te betalen en om deel te nemen aan verschillende stadsdiensten zoals bewaking, brandweer en indien nodig onderhoud van de vestingwerken.

Buitenpoortერი

De Buitenpoortერი – oorspronkelijk de Vierschaar genoemd – omvat een gebied van ongeveer 2200 hectare. Het grenst met de noord- en westkant aan de polder Noordland, aan Noordgeest en Halsteren, met de zuidkant aan de heerlijkheid Borgvliet, aan de zuidwestkant aan het Zuidland en aan de oostkant aan de heerlijkheden Wouw en Moerstraten. Deze aangrenzende gebieden hebben hun eigen bestuur en rechtspraak. Na de drooglegging van het Stadspoldertje in 1585, in het toen verdronken Zuidland, maakt ook dit gebied onderdeel uit van de Buitenpoortერი. De buitenpoorters hebben dezelfde rechten als de poorters binnen de stadsmuren van Bergen op Zoom.

2. BESTUUR EN RECHTSpraak TE BERGEN OP ZOOM TOT 1795

Bestuur

De heer of markies bezit het recht de stadsbestuurders en rechters te benoemen. Het bestuurscentrum van zijn bezittingen bevindt zich in het Groot Hof, het huidige Markiezenhof, dat tevens zijn stadsresidentie is. Zijn vertegenwoordigers (drossaard en rentmeester) wonen ook in de stad.

Tot aan de Franse tijd (1795) heeft het stadsbestuur met bijna alle aspecten van de samenleving te maken. Onder het bestuur valt onder meer de zorg voor de armen, de bevordering van de economie, het toezicht op kerk en kloosters, op gilden en ambachten, op de openbare orde en veiligheid en op het onderwijs. Daarnaast oefent het stadsbestuur ook de rechtspraak uit. Iets dat tegenwoordig ondenkbaar is. Deze rechtspraak omvat zowel de strafrechtspraak als de burgerlijke rechtspraak. Verder is het de taak van de stadssecretarie om net als het notariaat rechtsgeldige overeenkomsten vast te leggen en deze te registreren, zoals de verkoop van onroerend goed. Dit noemt men de vrijwillige rechtspraak.

Na de omwenteling van 1795 mag de rechterlijke macht niet meer afhankelijk zijn van of uitgeoefend worden door de lokale en regionale besturen en worden deze taken in de jaren daaropvolgend gescheiden.

In 1454 komen de Bergse gilden in opstand omdat zonder hun inspraak de belasting op bier is verhoogd. De gildenbroeders bestormen het stadhuis en bedreigen de schepenen. Enkele schepenen krijgen het zo benauwd dat ze door het raam naar buiten springen. De schepenen die niet meer weg kunnen komen, worden gedwongen een door de gilden ontworpen verordening goed te keuren. Heer Jan II is op dat moment niet in de stad. Samen met zijn broer Filips van Grimbergen en een leger van 1500 man rukt hij vervolgens op naar de stad om de opstand de kop in te drukken. Willem de Wolff, bakker Willem Servaes, bontwerker Allart Uijtenboomgaert en hoefsmid Joos de Smit, de aanstichters van het verzet, worden zonder pardon onthoofd. Ongeveer vijftig burgers worden gevangengezet en berecht. Een aantal krijgt als straf een bedevaart opgelegd.

Naar aanleiding van dit oproer wordt het stadsbestuur van Bergen op Zoom gereorganiseerd en de rol van de gilden beperkt. Aangezien Jan II en het stadsbestuur er niet meteen uitkomen, doet Filips de Goede als hertog van Brabant (eigenlijk de Raad van Brabant namens hem) een *Arbitrale Uuytsprake* in 1456 waarin de reorganisatie uitvoerig wordt beschreven. Deze nieuwe bestuursregeling vormt de grondslag van het stedelijk bestuur van Bergen op Zoom tot 1795.

Het stadsbestuur bestaat uit drie colleges onder voorzitterschap van de drossaard. Tezamen vormen zij de zogenaamde Brede Raad. De stadsbestuurders vergaderen in het stadhuis in de Witte Kamer, waar de tafel gedekt is met een groen laken.

1. De Binnenraad

De Binnenraad ook wel magistraat geheten met de drossaard als voorzitter bestaat uit de schout, schepenen en twee burgemeesters. Zij vormen het dagelijks bestuur van de stad en houden daarnaast toezicht op de kerkelijke en liefdadige instellingen. Het is een kleine groep van vooraanstaande poorters, *de notabelste, eerlicste en rijcste* mannelijke personen in de stad. Dit college benoemt vanaf 1485 alle lagere ambtenaren en stelt de salarissen vast.

2. De Buitenraad

De Buitenraad of Oud-Raad bestaat uit de oud-schepenen, oud-burgemeesters en oud-rentmeesters en vormt daarmee een college van ervaren bestuurders. Ook de twee rentmeesters en drie weesmeesters zitten in dit college. De Buitenraad is slechts van betekenis als lid van de zogenaamde Brede Raad en komt zelden of niet apart bijeen. Omdat de schepenen maar voor één jaar benoemd worden, krijgen ze in de Buitenraad vaak tijdelijk een andere functie, zoals weesmeester, om vervolgens na een jaar weer voor een termijn als schepen of burgemeester te kunnen worden benoemd. Het aantal leden is niet aan een maximum gebonden.

3. De raadslieden van de Zeven Natiën

De Zeven Natiën zijn zeven groepen vertegenwoordigers van de ambachten en gilden in de stad. Het aantal van zeven natiën dateert wellicht uit de tijd dat er maar zeven gilden in de stad waren. Al tijdens de vijftiende eeuw is dit aantal veel groter. In iedere natie is dan ook meer dan één gilde vertegenwoordigd, behalve het schippersgilde. Dit is het oudste gilde van Bergen op Zoom en heeft een eigen natie. Iedere natie doet aan de magistraat een voordracht van personen waaruit deze een raadslid kiest voor het komende zittingsjaar van de Brede Raad. Er worden dus zeven raadslieden gekozen.

4. De Brede Raad

De Brede Raad vertegenwoordigt de gehele burgerij en bestaat uit drie geledingen: de leden van de Binnenraad, die van de Buitenraad en de raadslieden van de Zeven Natiën. Deze raad wordt door de Binnenraad alleen bij buitengewone aangelegenheden bijeen geroepen. Bijvoorbeeld als er moet worden beslist over zaken die belastingverhoging of nieuwe belastingen ten gevolge kunnen hebben en wanneer de stadsrekening, alle uitgaven over het hele jaar, moet worden nagezien.

Schema: Het stadsbestuur van Bergen op Zoom tijdens de 18de eeuw, zie bijlage

In 1456 is er nog sprake van zeven schepenen in het stadsbestuur, vanaf 1521 zullen dat er negen zijn. Door de bestuurshervorming die in 1456 als strafmaatregel plaatsvindt, wordt de invloed van de ambachten en gilden 'gedegradeerd' tot hun vertegenwoordiging in de Brede Raad, die slechts een paar maal per jaar samenkomt. Hun inspraak wordt nog meer beperkt doordat in de Brede Raad ook alle leden van de Binnenraad en de Buitenraad zitting hebben.

Rechtspraak

De heer of markies van Bergen op Zoom bezit de hoogste rechtsmacht, maar in de privileges van de stad is afgesproken dat hij de rechtspraak aan de schepenenbank over laat. De schepenen kiezen uit hun midden een voorzitter, de burgemeester binnen de bank (schepenenbank). Samen met de acht schepenen vormt hij de rechtbank voor de stad Bergen op Zoom inclusief de Buitenpoortertij. De schepenen hebben dus rechtsmacht

over alle poorters, of die nu binnen of buiten de stad wonen. Ook hebben zij rechtsmacht over inwoners die geen poorter zijn.

De Bergse schepenbank komt drie dagen per week bijeen om recht te spreken, namelijk op maandag, woensdag en vrijdag. De stad Bergen op Zoom oefent de hoge, middelbare en lage justitie uit. Dat wil zeggen dat de rechtbank vonnissen kan opleggen van boetes tot en met lijfstraffen en de doodstraf. De schepenen moeten bij hun ambtsaanvaarding de eed afleggen dat zij een goed en rechtvaardig vonnis zullen vellen zonder rekening te houden met persoonlijke voorkeur of familieverbanden. Ook zweren zij dat zij zich niet laten beïnvloeden door materiële voordelen of door een noodsituatie, zelfs niet door doodsangst. Naast de schepenen heeft de drossaard zitting in de rechtbank. Niet als rechter, maar als aanklager en rechtsvorderaar. Zijn rol is te vergelijken met de huidige officier van justitie. De schepenen beraden zich over het vonnis en doen als rechters uitspraak.

De schepenbank tijdens een rechtszitting. De schout is herkenbaar aan zijn roede als ambtsteken. Stadsarchief Mechelen.

De rechtszitting wordt ook wel *vierschaaar* genoemd. Deze term gaat terug naar de oud-Germaanse tijd. Als de volksvergadering van de stam, ook wel *ding* genoemd, bij elkaar komt wordt er eerst een dingplaats afgezet door het spannen van koorden. Vandaar dat men later spreekt over het spannen van de vierschaaar en wij spreken nog steeds van het aanspannen van een proces of rechtsgeding.

Er worden verschillende soorten rechtspraak onderscheiden:

Criminele (strafrechtelijke) zaken: die hebben betrekking op alle daden waarop lijfstraffen of zware boetes staan. De verdachte moet binnen drie dagen na zijn arrestatie voor de schepenbank worden gebracht. De schepenen moeten hem binnen drie weken berechten. Indien dit niet tijdig gebeurt, moet deze persoon uit de gevangenis worden ontslagen.

Civiele (burgerlijke) zaken: dat zijn in principe rechtsgedingen tussen burgers. De overheid, belast met het handhaven van orde en rust, acht zich echter bij dergelijke zaken betrokken, zodat onder *civiele zaken* vaak ook lichtere strafzaken worden begrepen.

In 1557 is het aantal burgerlijke geschillen voor de rechtbank zodanig toegenomen, dat men besluit een geschil eerst voor de twee burgemeesters te brengen. Zij moeten beoordelen of de zaak kan worden bijgelegd of inderdaad voor de schepenen gebracht moet worden. Het vertrek waarin de burgemeesters vergaderen wordt de Burgemeesterskamer genoemd; zo ook deze vorm van rechtspraak.

Een bijzondere gelegenheid tot rechtspraak bestaat uit drie poortomgangen of jaargedingen, waarbij de schepenen in college de stad rondgaan. Bij deze omgangen kunnen de poorters en ingezetenen alle personen aangeven die aan hen nog schulden hebben. Die schuldenaars zijn dan verplicht te verschijnen op de volgende

rechtszitting. Verschijnt een schuldenaar niet dan is hij automatisch veroordeeld om het geëiste bedrag te betalen.

De voltrekking van lijfstraffen vindt meestal op een schavot plaats dat op de Grote Markt staat. Een misdadiger die ter dood wordt veroordeeld wordt direct na het vonnis geëxecuteerd. Na de executie wordt het lijk overgebracht naar de gerechtsplaats buiten de stad. Oorspronkelijk ligt deze aan de Wouwsestraatweg, later op de Raayberg, waar galg en rad iedereen herinnert aan de justitie die hier wordt gedaan. Alleen de heer/markies kan gratie of vermindering van straf verlenen.

Niet altijd worden lijfstraffen uitgevoerd. Er is ook wel *compositie* mogelijk. De lijfstraf wordt dan als het ware afgekocht met een geldbedrag en/of een vrome daad van berouw. Dat kan bijvoorbeeld een bedevaart zijn. Verder zijn er ere- of schandstraffen, zoals de schandpaal.

Sinds de Nederlandse Opstand (1568-1648) is Bergen op Zoom een garnizoensstad. Voor de militairen is er een aparte rechtspraak. Deze wordt de Raad van Oorlog of de Krijgsraad genoemd.

Geruchtmakende rechtszaken werden gepubliceerd. In ons archief bevinden zich drie van deze publicaties, zoals van de volgende zaak. Anthony Boot is afkomstig uit Nassau-Dillenburg en is huisknecht van kapitein Hoefsmidt. Hij vermoordt op 21 februari 1739 zijn werkgever met een pistoolschot en een steek met een degen. Daarna gaat hij er vandoor met het geld en een zakhorloge van de kapitein. In Frankfort wordt Boot gearresteerd en naar Bergen op Zoom teruggebracht. Hier komt hij voor de krijgsraad en wordt veroordeeld: eerst wordt zijn rechterhand afgehakt (waarmee hij geschoten heeft), met de afgehakte hand wordt hij in het gezicht geslagen. Daarna wordt hij levend geradbraakt, vervolgens met een pistool in het gezicht geschoten en met een degen doorstoken zoals hij had gedaan bij kapitein Hoefsmidt, en uiteindelijk onthoofd.

De Gevangenpoort

De Lievevrouwepoort is de enige toegangspoort van Bergen op Zoom die bewaard is gebleven. De poort is tussen 1330 en 1350 gebouwd als onderdeel van de nieuwe stadsmuur. Nadat het havenkwartier aan het einde van de vijftiende eeuw wordt omwald verliest deze poort haar functie als toegangspoort, maar blijft in gebruik als stadsgevangenis, ook wel 's *Heeren steen* genoemd. De gevangenis wordt bewaakt door een cipier of *steenweerder* die ook in de Gevangenpoort woont. Gevangenisstraf zoals we dat nu kennen bestaat nog niet in de periode tot 1795. Verdachten worden slechts tijdelijk gevangen gezet zolang de rechtszaak dient. Is de verdachte poorter van de stad, dan wordt hij in de *poorterscamer* gevangen gezet. Kennelijk is dat iets comfortabeler dan de zogenaamde *dieffput*.

De gevangenen moeten voor hun verblijf in *het steen* betalen. Maar als zij na de rechtszaak worden vrijgesproken, dan wordt het *steengeld* betaald door de heer of de partij die ten onrechte de verdachte heeft aangeklaagd. Wordt men opgepakt wegens schulden, dan kan men ook in een herberg worden ondergebracht. Uiteraard op eigen kosten. Het is ook mogelijk om op borgtocht vrijgelaten te worden.

De Gevangenpoort blijft tot 1925 in gebruik als gevangenis. Het garnizoen heeft een eigen gevangenis. Eerst in het Geweldigherhuis in de Geweldigerstraat en vanaf 1783 in het Provoosthuis in de Potterstraat. De opzichter van de militaire gevangenis wordt Geweldiger of Provoost genoemd.

De drossaard en de schout

De heer of markies heeft door middel van benoemingen en door het aanstellen van hoge ambtenaren zoals de drossaard en de schout een stevige greep op het bestuur van zijn stad. Op zijn beurt heeft de drossaard grote invloed op bestuur en rechtspraak in de stad, want het is zijn taak om kandidaten voor te dragen voor het ambt van schepen, en hij houdt toezicht op alle bestuurders en rechters van de stad.

De schout heeft een functie die te vergelijken is met die van commissaris van politie en officier van justitie. Het is zijn taak om misdadigers op te sporen, te arresteren en voor te leiden. Hij wordt daarbij geassisteerd door een 'knaap' of 'dienaar', later kolfdragers genoemd. Kolfdragers mogen alleen hun functie vervullen als zij hun kolven (stokken) bij zich hebben.

De drossaard en de schout worden voor het leven benoemd. De drossaard staat in rang hoger dan de schout en is meestal van adellijke of voorname afkomst. Aanvankelijk zijn de drossaard en de schout twee verschillende personen, maar vanaf 1585 komen beide functies in één en dezelfde persoon samen: die van de drossaard. Hij wordt nu ook verantwoordelijk voor de ordehandhaving en het toezicht op de naleving van verordeningen, wetten en plakkaten. Als directe plaatsvervanger van de markies is hij al de voornaamste

bestuurder van de stad – als voorzitter van zowel de Binnenraad als de Brede Raad – en de drossaard heeft zitting in de rechtbank als een soort officier van justitie: hij klaagt een verdachte aan.

De benoemingsakten en instructies geven zijn rechten en plichten aan: het vervolgen, aanhouden, gevangenzetten, ondervragen, voorgeleiden en doen executeren van misdadigers en het innen van boetes en afkoopsommen, waarvan hem een deel toekomt.

Er is dan ook geen sprake van een onafhankelijke rechtspraak. De drossaard is aanklager maar heeft ook grote invloed op wie de rechters, de schepenen, zullen zijn!

De schepenen

De schepenen van Bergen op Zoom worden al in de dertiende eeuw genoemd. Zij vormen samen de schepenenbank en oefenen hierin de rechtspraak uit. Daarnaast hebben de schepenen bestuurlijk grote invloed. Meestal worden de schepenen met zijn tweeën als commissaris belast met de uitvoering van een bepaalde taak. Zij worden benoemd door de heer of markies van Bergen op Zoom, op voordracht van de drossaard. Bij langdurige afwezigheid van de markies worden de benoemingen gedaan door, wederom, de drossaard. In deze tijd wordt soms de term wethouder gebruikt, maar meestal spreekt men van schepen. De schepenen zijn belast met de regelgeving in de stad, met het dagelijks bestuur en met de daaruit voortvloeiende werkzaamheden. Dit betreft het toezicht houden op de instellingen van onderwijs en armen- en wezenzorg en de benoeming van functionarissen.

Tot 1521 zijn er in totaal zeven schepenen en daarna negen. De schepenen moeten behalve poorter wettig geboren Brabanders zijn. In de steden en dorpen zijn zowel bestuur als rechtspraak in handen van de schepenenbank. Het is ondenkbaar in onze tijd dat een wethouder ook rechter zou kunnen zijn.

Schepenen worden telkens voor één jaar benoemd: twee schepenen uit het aftredende college mogen hun positie behouden (voor het behoud van continuïteit) en er worden zeven nieuwe schepenen gekozen. De oud-schepenen verdwijnen niet van het bestuurlijke podium, maar krijgen vaak een plaats in de Buitenraad, bijvoorbeeld als weesmeester. Na één jaar kunnen zij weer worden voorgedragen voor een nieuwe periode als schepen in de Binnenraad. Zodoende zie je vaak dezelfde personen gedurende een periode aan de macht. De schepenen zetelen voor de rechtspraak in de ‘Rode’ of ‘Schepenkamer’ in het stadhuis en hebben zitting op stoelen met rode kussens en achter een tafel met een rood kleed. Zij dragen ook rode toga’s. Een treffende symboliek van een gerechtshof dat vonnis kan vellen in criminele zaken zonder dat hoger beroep mogelijk is; rood is de kleur van bloed. Hoger beroep in civiele zaken was wel mogelijk. Hiervoor richtte men zich tot de Raad van Brabant. Deze Raad zetelt tot 1591 te Brussel en daarna tot 1795 voor de Republiek te ’s Gravenhage.

De schepenen hebben dus een dubbele taak: bestuur én rechtspraak. Deze dubbele taak is nog steeds zichtbaar in de gevel van het stadhuis van Bergen op Zoom met de beelden *Prudentia*, die voorzichtigheid in bestuur uitbeeldt, en *Justitia* voor rechtvaardigheid in rechtspraak.

Prudentia en Justitia. Beelden in de gevel van het stadhuis, door Mari Andriessen en F.J. van Hal, 1938

Twee burgemeesters

Volgens het Groot Privilege van 1365 kiezen de schepenen jaarlijks twee burgemeesters; één uit hun midden en één uit de burgerij, respectievelijk de burgemeester *binnen de bank* (= schepenbank) en de burgemeester *buiten de bank*. Ook in andere steden zoals Antwerpen en Breda bestaat deze tweedeling in het burgemeestersambt.

De verkiezing van deze twee burgemeesters gebeurt op voordracht van de heer of de drossaard. De burgemeester binnen de bank maakt deel uit van de schepenbank en is voorzitter tijdens rechtszittingen. Daarnaast is hij ook bestuurder, net als de andere schepenen.

De burgemeester buiten de bank is geen lid van de schepenbank, maar wel van de Binnenraad. Als de drossaard afwezig is vervangt hij hem als voorzitter van de Binnenraad. Hij heeft het recht om dit college bijeen te roepen en daar voorstellen te doen. Daarnaast moet hij de uitslag van stemmingen vaststellen. De burgemeester buiten de bank geldt als eerste vertegenwoordiger van de burgerij. Meestal is hij deken van een gilde en tevens opperdeken van alle gilden. Hij vertegenwoordigt de stad tijdens dagvaarten naar de Staten van Brabant.

Om de schepenbank te ontlasten spreken de twee burgemeesters van Bergen op Zoom samen recht over civiele zaken tot en met 50 gulden in de Burgemeesterskamer. Deze rechtszittingen vinden plaats op dinsdag en zaterdag. Alleen in de Burgemeesterskamer heeft de burgemeester buiten de bank rechtsprekende bevoegdheid.

Rentmeesters en weesmeesters

Op voordracht van de markies of de drossaard benoemt de Binnenraad twee rentmeesters en drie weesmeesters. Gedurende hun ambtstermijn hebben zij zitting in de Buitenraad en daarmee ook in de Brede Raad.

De rentmeesters van de stad hebben als taak het toezicht op de stadsfinanciën en de (openbare) werken, zoals de straten en openbare gebouwen van de stad. Het boekhoudkundige en administratieve werk laten zij door een klerk uitoefenen. Na afloop van het bestuursjaar leggen zij hun jaarrekening ter verantwoording voor aan het stadsbestuur, de Binnenraad. Hun ambt staat in hoog aanzien. In de praktijk maken de twee rentmeesters tijdens de zeventiende en achttiende eeuw ook deel uit van de Binnenraad, totdat hier omstreeks 1727-1730 een eind aan wordt gemaakt.

De drie weesmeesters worden gekozen uit oud-schepenen en oud-burgemeesters, die dat jaar niet in aanmerking komen voor een nieuwe benoeming. Zij vormen samen met de stadssecretaris (later de *gezworen klerk van den bloede*) de weeskamer en houden als oppervoogden toezicht op alle minderjarige weeskinderen en hun eventuele bezittingen. Zij controleren de rekeningen die door de voogden van de weeskinderen jaarlijks aan hen worden overlegd. Het is een eervolle functie en de weesmeesters worden gezien als leden van het stadsbestuur.

Ambachten en gilden

De ambachtsgilden hebben niet alleen een economische, maar ook een politieke betekenis. De Zeven Natïen zijn groepen vertegenwoordigers van ambachtsgilden. In iedere natie is meer dan één gilde vertegenwoordigd, doorgaans drie. De macht van de ambachtsgilden wordt na het oproer van 1454 aan banden gelegd nadat zij zich tegen hun eigen stadsbestuur hebben gekeerd. Voordien mogen de gildenleden zelf de leden van het gildenbestuur (deken en gezworenen) kiezen. Vanaf 1456 mogen zij alleen nog een lijst opstellen van zes of acht voorname leden uit hun midden en die als hun kandidaten indienen bij de Binnenraad. Die kiest uit elk van de zeven lijsten een persoon die als raadslid in de Brede Raad wordt benoemd, wederom voor een jaar. Er zijn dus zeven raadsliden namens de ambachten en gilden. Verder kiest de Binnenraad het dagelijks bestuur van het gilde.

3. DE AMBTENAREN VAN BERGEN OP ZOOM

In 1419 bekrachtigen de heer en vrouwe van Bergen op Zoom dat burgemeesters en schepenen personen mogen aanstellen in alle *offtten* en betrekkingen in stedelijke dienst. Men verstaat daaronder de klerken, gerechtsdienaren, boden en de deurwaarder. In 1485 zijn dat minstens zestien ambten, die bij het besturen van de stad betrokken zijn. Om een ambt te verkrijgen, moet de kandidaat een bedrag aan de stad betalen. Dat gebruik wordt in de achttiende eeuw niet afgeschaft maar wel aan regels gebonden. Voor de functie van secretaris betaalt

de benoemde maar liefst *f* 6000 (€ 74.792), voor griffier *f* 2500 (€ 31.163), voor organist *f* 1000 (€ 12.465), voor conciërge *f* 800 (€ 9.972), voor bode *f* 300 (€ 3.740), voor havenmeester en lijkbidder *f* 200 (€ 2.493) en voor die van iker van tonnen en vaten *f* 100 (€ 1.247). Het secretarisambt levert in die tijd zo'n *f* 1500 (€ 18.698) per jaar aan inkomsten op, dat van griffier tussen de *f* 500 en *f* 600 (€ 6.233-7.479). Deze gegevens zijn van omstreeks 1722. Als je guldens van 1722 omrekent naar euro's, dan zou de waarde van *f* 1,- anno 2021 € 12,47 zijn. De ambtenaren krijgen van de stad een vaste jaarlijkse vergoeding, maar worden ook door de burgers zelf betaald voor het verrichten van allerhande werkzaamheden volgens door het stadsbestuur vastgestelde tarieven.

Aanvankelijk zijn er drie stadsklerken. Na verloop van tijd ontstaan daaruit de ambten van secretaris, griffier en pensionaris (stadsadvocaat). Deze ambten, met die van stadsdokter, behoren tot de zogenaamde 'politieke ambten'. Dit zijn aanzienlijke betrekkingen met een behoorlijk salaris waarvoor de plaatselijke elite zich zeer interesseert. Men vindt het zeker niet beneden zijn stand om zo'n ambt te bekleden, al laten sommige secretarissen hun ambt door een plaatsvervanger uitvoeren.

De stadssecretaris ondersteunt tijdens de middeleeuwen het stadsbestuur zowel in bestuurlijke als in gerechtelijke zaken. Meestal is hij meester in de rechten. De secretaris noteert de ordonnantiën en besluiten van het stadsbestuur, voor zover deze de stad betreffen. Hij heeft oorspronkelijk de leiding over de gehele stedelijke administratie, met uitzondering van het beheer van de financiële middelen.

Vanaf omstreeks 1518 wordt er een griffier aangesteld voor de gerechtelijke zaken. De griffier moet de *rolle* (laten) bijhouden en is belast met de administratie en voorbereiding van rechtszittingen. De rolle is een register van zaken die voor het gerecht moeten worden behandeld. Tegenwoordig gebruiken we nog steeds de uitdrukking 'Het staat op de rol'. De griffier schrijft en vaardigt de vonnissen uit die door de schepenen zijn geveld in burgerlijke en strafrechtelijke zaken.

De pensionaris heeft een raadgevende stem tijdens de vergaderingen van het stadsbestuur. Hij wordt ook wel stadsadvocaat genoemd en is een rechtsgeleerde in stedelijke dienst. Hij behartigt de stedelijke belangen in rechtszaken voor hogere rechtscolleges zoals de Grote Raad en de Raad van Brabant, maar ook voor de schepenbank van Brussel, Antwerpen enzovoort. Tevens treedt hij op als vertegenwoordiger van de stad bij de Staten-Generaal en de Raad van State.

Deze eenvoudige organisatie krijgt waarschijnlijk in de loop van de vijftiende eeuw uitbreiding en vertakkingen in diverse dienstonderdelen: naast de secretarie zijn er nog stedelijke kantoren voor de rentmeesters, voor de weesmeesters, de accijnzen, de ijkmeester en in de loop van de zestiende eeuw ook voor de griffier.

Secretarie-paneel. Anoniem, 17de eeuw, olieverf op paneel

Het schilderij bevond zich oorspronkelijk in het Bergse stadhuis en is hoogstwaarschijnlijk speciaal gemaakt voor de deur van de kamer van de secretarie. "Secretaris" betekent letterlijk: "geheimschrijver", vandaar dat de figuur in het schilderij op toepasselijke wijze zijn wijsvinger op de lippen houdt. De voorstelling is ontleend aan een ets van Harpocrates door Jan Muller uit 1593.

De kleine officiën

De jaarrekeningen van de rentmeesters vertellen ons welke ‘officieren’ er nog meer door de stad zijn aangesteld. Dit betreft kolfdragers (ordehandhavers, een soort politieagenten), de chirurgijn, de nachtwakers, de torenwachters, de klerken, de stadsboden en de conciërge van het stadhuis. Er zijn in Bergen op Zoom twee deurwaarders, ook wel *korte roeden* geheten, naar hun ambtsteken (een dunne stok of twijg). Daarnaast zijn er de gerechtsdienaars, een scherpreechter of beul en een cipier voor de Gevangenpoort. Verder zijn er functies die te maken hebben met toezicht, zoals het gebruiken en ijken van maten en gewichten, alsmede op handel in en de kwaliteitscontrole van etenswaren. De rentmeesters worden ondersteund door een zogenaamd financier, een financieel specialist. Het toezicht op de scheepvaart binnen de haven is in handen van de havenmeester. Voor zover bekend is er slechts één vrouwelijke functionaris in dienst van de stad: de stadsvroedvrouw.

De secretaris houdt jaarlijks een register bij van wie zo’n klein ambt vervullen. Het aantal *cleyne officiers* wisselt van omvang. Ook vinden in die tijd al reorganisaties plaats om te bezuinigen. De ambten hebben ieder een eigen instructie (functiebeschrijving), waarbij integriteit voorop staat. Ook moet men een eed afleggen dat men het ambt goed zal uitvoeren. Tegenwoordig leggen de ambtenaren van Bergen op Zoom weer een (algemene) eed of belofte af bij aanvang van hun indiensttreding.

Geloof als onderdeel van de selectieprocedure

Lokale bestuurders en rechters in de steden en dorpen moeten allen geboren Brabander zijn en afkomstig zijn uit een wettig huwelijk. Vanaf de reformatie moeten zij ook van gereformeerde huize zijn. Katholieken mogen geen openbare ambten uitoefenen. Dit is de praktijk in met name Bergen op Zoom en in het noorden van West-Brabant. In het zuiden van het markiezaat gaan er nog steeds openbare ambten naar rooms-katholieken, zij vormen daar immers de meerderheid. Na 1648 verordonnen de Staten-Generaal dat alleen gereformeerden openbare ambten mogen bekleden.

De inwoners van Bergen op Zoom zijn tot halverwege de achttiende eeuw voornamelijk gereformeerd. De katholieke minderheid wordt gedoogd, maar heeft politiek niets in te brengen. Deze enigszins ‘tolerante’ houding heeft uiteraard te maken met het feit dat de markiezen en markiezinnen zelf rooms-katholiek zijn, evenals veel militairen die in dit gebied gelegerd zijn. Met name de hoge officieren kunnen invloed uitoefenen om de leefbaarheid van hun geloofsgenoten te verbeteren. Het platteland van het markiezaat is hoofdzakelijk rooms-katholiek, maar ook hier moeten de bestuurders en rechters gereformeerd zijn. De markies benoemt echter zijn hoge ambtenaren uit voorname katholieke families. De eis dat een bestuurder van gereformeerde huize moet zijn verdwijnt na de Franse inval van 1795.

Scheiding van bestuur en rechtspraak

In 1795 wordt de Republiek binnengevallen door Franse troepen. Dit betekent het einde van het Markiezaat Bergen op Zoom en daarmee ook het einde van het Oude Bestel (het Ancien Régime). De rechtspraak moet meer geprofessionaliseerd worden en onafhankelijk van het bestuur. De wetgevende en rechterlijke macht dienen gescheiden te worden. Dit gaat niet van de een op andere dag. De Bataafse Republiek is een eenheidsstaat en dit brengt een nieuwe rechterlijke hiërarchie. Voor Noord-Brabant betekent dat:

- Nationaal Gerechtshof in 's-Gravenhage
- Hof van Justitie in 's-Hertogenbosch, in 1802 vervangen door
- Departementaal Gerechtshof in Breda
- 6 Hoge Vierscharen voor criminele zaken
- 130 civiele rechtbanken

In 1804 gaat de criminele rechtspraak van Stad en Land van Bergen op Zoom naar de Hoge Vierschaar. Deze zetelt in het stadhuis. De civiele rechtspraak blijft tot 1810 bij de stedelijke vierscharen. Na de inlijving bij het Franse keizerrijk in 1810 wordt de civiele rechtspraak geregeld door de vrederechter, eerst in de achterbouw van het stadhuis (Heerencamer) en later in een eigen gebouw. Deze rechter is een rijksfunctionaris. Dit is de definitieve scheiding van bestuur en rechtspraak. Later gaat het Vredegerecht over in het Kantongerecht.

In 1798 wordt de tortuur afgeschaft en in 1854 de lijfstraffen, met uitzondering van geselen. In 1870 wordt de doodstraf in Nederland (ophanging) afgeschaft, alsmede het geselen. Er zijn in Nederland dan nog maar twee scherprechters in dienst voor het gehele land.

De eerste wetboeken worden ingevoerd in 1809. Na de inlijving bij Frankrijk komen er naast de eerdergenoemde Vrederechten, Rechtbanken van eerste Aanleg, Rechtbanken van Koophandel en Hoven van Assisen met juryrechtspraak voor misdaden. Nadat de Franse overheersing ten einde kwam in 1813 wordt de juryrechtspraak afgeschaft.

Na 1813 blijven de Franse rechterlijke organisatie en het Franse recht nog grotendeels gehandhaafd. In 1838 wordt een nieuwe rechterlijke organisatie ingevoerd die grotendeels tot de dag van vandaag gehandhaafd blijft:

Hoge Raad

Provinciale gerechtshoven, later 5 Gerechtshoven, sinds 2013 zijn dat er 4

Arrondissementsrechtbanken, nu Rechtbanken

Kantongerechten, sinds 2002 'sector kanton' van de Rechtbanken (ook in Bergen op Zoom)

Er worden Nederlandse wetboeken ingevoerd waarin het burgerlijk recht, strafrecht en het procesrecht zijn vastgelegd.

Meer informatie over deze les is te vinden in:

J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*. Den Haag 2005.

W.A. van Ham, *Bestuur en Rechtspraak te Bergen op Zoom vanaf de Middeleeuwen tot de tijd van Napoleon*. Bergen op Zoom 1976.

W.A. van Ham, 'De symbolen van Bergen op Zoom'. In: *De Brabantse leeuw* jrg. 36 (1987) nr. 4, p. 223-260.

Willem van Ham en Cees Vanwesenbeeck, *De Bergse politie voor recht en rust. Van justitiedienaar tot politieambtenaar*. Bergen op Zoom 1992.

W.A. van Ham, inleidingen bij de hoofdstukken van de inventaris *Archief van de secretarie 1397-1810*. Bergen op Zoom 2000.

W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*. Hilversum 2000.

W.A. van Ham, *Historische stedenatlas van Nederland. Aflevering 7 Bergen op Zoom*. Delft 2003.

Yolande Kortlever, *Bergen op Zoom. Een stadsgeschiedenis in vogelvlucht*. Bergen op Zoom 2013.

Ch. De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795*. Hilversum 1998.